

XVI-XIX. YY. TÜRK DİL SİYASETİNİN OLUŞMASINDA TEKKE VE SAZ ŞAİRLERİNİN ROLÜ

Fuzuli BAYAT*

Özet : Eski Anadolu Türkçesi, Göktürkçe ve Uygurcadan farklılık gösterir. Arapça ve Farsça unsurların dile karışması ile bu dil Divan edebiyatı şairlerinin dilinde Osmanlıcaya temel teşkil etti. Divan şairlerince dile o kadar hor bakıldı ki şairler artık kendi dillerine “Türkçe” değil “Şive-i Rumî” demeye başladılar. İşte bu yıllarda Türkçe’yi yaşatmak görevini sufler üstlendiler. Böylece Hoca Ahmet Yesevi, artmakta olan Farsça’nın nüfûsuna karşı ilk hareketi başlatmış oldu. Kaşkarlı Mahmut’un ve Yesevi’nin Türk dil siyasetini Yunus Emre gibi tasavvuf, Kaygusuz Abdal gibi halk şairleri, Nevai ve Fuzuli gibi divan şairleri devam ettirdiler. 16. yüzyıldan sonra Anadolu Türkçesi iki kola ayrıldı. Biri Anadolu’da sarayın kullandığı Osmanlıca, diğeri ise Azerbaycan’da kullanılan Doğu Oğuzca oldu. Bu yüzyıldan sonra Türkçe yalnızca Anadolu’da değil, ayrıca Gürcüler, Ermeniler, Boşnaklar ve Arnavutlar arasında da konuşulan bir dil oldu. 16. yy.dan sonra da Türk Halk Edebiyatı ürünleri bu yörelerde genişçe yayıldı. Böylece tekke ve saz şairlerinin tesiriyle Türk dili, Kafkasların ve Balkan halklarının konuşma ve şiir dili haline geldi.

1. Eski Oğuzcanın devamı olan, Azerbaycan ve Anadolu’da Selçuk Türklerinin akınları ile yeni bir gelişme yoluna giren dile ilmi literatürde Eski Anadolu Türkçesi veya Eski Osmanlıca demek bir an’ane hâlini almıştır. Eski Anadolu Türkçesi, Oğuzcanın batı koluna dahil olduğundan Göktürkçe ve Uygurca’dan, aynı zamanda onların devamı olan Karahanlıca ve Harezme’den farklılık gösterdiği devirdir. Meselâ, eski ve orta Türkçe devrinin karakteristiği olan kelime başındaki y sesi Eski Anadolu Türkçesinde ses düşmesine maruz kalmıştır. Kıpçak şivesinde kelime başlarında gelen c fonemi Eski Anadolu

---

* Doç.Dr., Gaziantep Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü

Türkçesinde **y** sesi ile telaffuz edilmekteydi: **cetti > yedi, canak > yanak** vs. Eski Anadolu Türkçesinde aynı kavramı ifade eden farklı kelimeler de oluşmaya başlamıştı: **capsan > tez, tola > çok** vs. Eski Türkçe'de (Hakaniye lehçesi) ve şimdiki Türkiye Türkçesi'nde **y** ile telaffuz edilen sözler Eski Anadolu Türkçesinde ve özellikle Kıpçakça'da **y**'siz söylenilmekteydi: **ılg > yılığ, ıl > yıl, ıldız > yıldız, ımşak > yumuşak** vs.

XIII-XIX. yüzyılları kapsayan Eski Anadolu Türkçesi, diğer adıyla Osmanlı Türkçesi, Osmanlı devletinin güçlenmesiyle Azerbaycan sahasında kullanılan Türkçe'den farklı bir özelliğe sahip oldu. Ancak esas yönleriyle ister batı Oğuzca (Buna Osmanlıca veya Osmanlı Türkçesi denilmektedir.), isterse Safevilerin himayesinde olan doğu Oğuzca olsun (Yanlı olarak Azerice denilmektedir.) fonetik, fonolojik ve morfolojik yakınlığa sahipti. Buna rağmen Divan edebiyatında farklılaşma daha XIV. yy. ortalarında görünmeye başlamıştır. Meselâ aynı zaman ve mekân çevresinde yazmış Kadı Burhaneddin ile Ahmedî'nin dillerinde az da olsa fonetik ve morfolojik farklılıklar gözükmekteydi. Bu fark XVI. yy.da da vardır. Fuzûlî ile Bâkî'yi okuyan herkes bu farklılığın artık sezilecek derecede olduğunu görebilir. Divan edebiyatı, özellikle XVI. yy.'dan sonra bu farklılığı arttırmakta idiyse de (Aynı kökenli, aynı anlamlı kelimelerin yerine sun'î şekilde dile getirilen Arap-Fars morfemleri, çok manalı kelimelerde anlamın birini güçlendirmekle, Türkçe köke Arapça ve Farsça'dan alınmış ekler ilâve ederek veya prosesle oluşturulmuş yeni kelimelerin alınmasıyla oluşan dile Osmanlıca adı verildi. Ancak Şemseddin Sâmî'nin de belirttiği gibi Osmanlıca Arap, Fars ve Türkçe'nin karışımı değildir. Yapısı açısından Osmanlıca bir Türk dilidir ve dilin Osmanlıca olarak adlandırılması doğru değildir. (Banarlı, 1987: 1076) halk dilinde ve halk diline yakın yazan şairlerde fark **b/m** değişmesinden öteye gitmiyordu. Eski Türkçe'de kelime başındaki **m** sesi XII. yy.'dan sonra Oğuzca'da ve Kıpçakça'da **b**'ye çevrilmiştir: **mün > bün (çorba)**, daha sonraları ise **men > ben** şekline dönüşmüştür. Daha eski çağlarda **b > m**

değişimi de söz konusudur. Hatâî'nin diliyle Pir Sultan Abdal'ın, Kurbânî'nin, Abbas Tufarganlı'nın dili ile Öksüz Dede'nin, Karacaoğlan'ın dilleri arasında hiçbir fark yoktur. Kısacası bir tarafta halk dilinde ozanların, sonradan âşıkların koştukları türküler, tekke şairlerinin sade dilde yarattıkları halk edebiyatı ve diğer tarafta Farsça'nın etkisi altında yazılan ve geniş kitle tarafından anlaşılmayan divan edebiyatı vardı.

Saraydan ve yüksek zümreden çıkan aydınların zevkini okşayan Divan edebiyatı, Fars dilinde yazılmış (Buna Fars dilli şiir de denilebilir. Nitekim Farsça yazan büyük şairlerin bir kısmı milliyetçe Türk'tür) İran edebiyatının tesiri dairesinde faaliyete başlamıştı. Mevlânâ'nın Mesnevî'si Anadolu Selçukluları döneminde yazılmış ve Osmanlılar döneminde Osmanlı edebî kültürünün kaynak metinlerinden biri olarak görülmüştür. (Holbrook, 1998: 38) Benzer bir şekilde Azerbaycan'da da Nizamî'nin oluşturduğu edebî mektep varlığını uzun süre devam ettirdi. Kısa bir sürede Türk Edebiyatında, özellikle XIV-XVII. yy. Fars edebiyatının manevî kudreti ile kıyaslanabilecek Nesîmî, Lutfî, Şeyhî, Necâtî, Nevâî, Fuzûlî, Bâkî, Babûr gibi büyük şairler yetişti. Bu şairler Türk Divan şiirini, bununla beraber dili de geliştirdiler. Böylece dili zenginleştirmiş oldular. Bu zenginleşmede Orta Asya Müşterek Türkçesinden, özellikle Çağatayca'dan alınmış kelimelerin de payı vardır. XVI. yy.'dan XVIII. yy. sonlarına kadar Anadolu'da özellikle de Azerbaycan'da hem tekke ve halk edebiyatında, hem de klâsik edebiyatta Çağatayca'dan alınmış kelimeler Oğuzca'yla paralel şekilde kullanılarak iki şive arasında benzer bir üslûp oluşmuştu. Meselâ, **bolmak ~ olmak, ayıtmak ~ demek/söylemek, birle/bile ~ ile, varmak ~ gitmek, kılmak ~ etmek** vs. Çağatay Türkçesinden alınmış kelimelerin dışında, şahıs (kişi) ekleri, örneğin **man/men (dutarmen)**, sıfat-fiil ekleri **gan/ğan (açılğan)**, belirtme durumu eki **ni (gönlümni)** gibi morfolojik verilere Divan ve Tekke şairlerinin dilinde sıkı şekilde rastlanırdı. Bununla beraber dildeki alıntı yabancı kelime sayısının artması, Divan edebiyatının güçlenmesi ve Oğuz edebî diline (hem batı, hem de doğu kollarına) Arapça ve

Farsça kelimelerin ve terkiplerin dahil olması ile başladı. Bu prosesin mantıkî yekûnu gibi Divan şairlerinin birçoğu Türkçe şiir yazmanın zorluğunu dile getirmeğe mecbur oldular. Meselâ, Divan şairi Hoca Mes'ûd:

Bu arada özrüm hemin nengdürür

Ki türkün dili gen değil tengdürür,

Ifadesinde bu zorluk belirtilmiştir. Benzer bir şekilde Sarıca Kemâl de:

Bu Türkî dil begâyet sert dildir

Söz ehli işbu dilden key hecildir. (Köprülü, 1966: 274-277)

Hatta Fuzûlî gibi büyük Divan şairi de aruzda Türkçe şiir yazmanın zorluklarından söz etmekteydi:

Ol sebebden Farisî lafzı ile çoktur nazm kim

Nazmı nâzik Türk lafzı ile iken düşvâr olur

Lehce-yi Türkî kabûli nazmı terkiib etmeyip

Ekseri elfâzı namerbutu nahemvâr olur (Fuzulî, 1958: 383)

Ne yazık ki, Fuzulî, “bu düşvârı âsân eylemek” için kendinde, kendi ifadesiyle dersek “tevfik” bulamadı. Bazı Divan şairleri anlaşılmaz, zor bir dilde yazmalarına hak kazandırmak için Türk’ün şiirden anlamadığını söylemekten bile çekinmemişlerdir. Bunların içinde Nef’î (Türk’e Hak çeşme-yi irfânı harâm etmiştir) ve Bâkî (Türk ehlinin ey hâce biraz başı kabadır) (Köprülü, 1966: 197) gibi Divan edebiyatının büyük simaları da vardır. Divan şiirinde Farısları yücelten şiirleri ile bilinen şair Firdevsî’nin Şehnâme’inde sık sık rastladığımız hakaret dolu, gaddar Türk, merhametsiz Türk, cahil Türk, deli Türk gibi deyimler kullanılmaktaydı ve bunları yazanlar da kendi kültürüne hor bakan Türk asıllı şairler idi. Öyle ki XVI. yy.a doğru Anadolu’da birçok Divan şairi dillerine Türkî değil, Şive-i Rûmî demeye başlamışlardı. Arapça, Farsça ve Türkçe kelimeleri bir arada bulundurmakla ortaya çıkan klâsik Divan edebiyatı kültürel bakımdan ağırlığı Türkçe’ye veren halk edebiyatına karşı bir cephe almıştı.

Şunu belirtelim ki büyük lirizmi, şiiriyeti, yüksek üslûbu ile beraber Divan edebiyatı (hem Anadolu'da ve Azerbaycan'da, hem de Orta Asya'da) Türkçe'yi yabancı dillerden alınan kelimelerle kendi öz yapısından uzaklaştırmakla Türk kültürüne ve öz Türkçe'ye büyük zararlar verdi. E. Gibb'in de belirttiği gibi "Bu güzel dil o kadar sun'î, her gün kullanılan dilden o kadar uzak idi ki, sıradan insanlar bunu hiçbir zaman anlayamamışlardı." (Gibb, 1943: 29)

2. Yukarıda belirttiğimiz tarihî şartlarda sade, saf Türkçe'yi yaşatmak görevini halk sufileri ve tekkelerden çıkmış, hâlen de tarikatla şu veya bu şekilde bağlı olan saz şairleri üstlenmiş oldular. Dilde Farslaşmaya karşı, XII. yy.'da ilk Türk tarikatının kurucusu Hoca Ahmet Yesevî ile başlayan mücadele Anadolu'da gezginci baba dervişlerin hem dilde, hem kültürde, hem de maneviyatta Farslaşmaya karşı ayaklanmaları ile bir mücadele patlak verdi. Dil, kültür, maneviyat bozulmalarına karşı yapılan bu mücadelelerin başında dil siyaseti gelmekteydi. Çünkü dille kültür, dille millî şuur vahdetini ve bu vahdette dilin önemli rolünü fikir mücahitleri iyi biliyorlardı. Bilindiği gibi İslâm'ın kabulünden önce Göktürk yazıtlarında görülen Türklük bilinci, XI. yy. Türk milliyetçisi Kaşgarlı Mahmut'un dil siyaseti ile yeni bir boyut aldı. Kaşgarlı Mahmut Türk dilini öğrenmenin vacip olduğunu Hz. Peygamber'den naklettiği bir hadisle belirtti ve bununla da Türk diline İslâmî değer vermiş oldu. Bu dil siyasetini Hoca Ahmet Yesevî devam ettirdi. Eski Türk an'anesini iyi bilen ve bu an'anedan, kültürden kopmayan Hoca Ahmet Yesevî, Divan şiirinde Fars dilinin artmakta olan nüfuzuna karşı ilk hareketi başlatmış oldu. Divan-ı Hikmet'te:

Miskîn zaîf Hâce Ahmet

Yedi puştıngе rahmet

Farsî tilni biliben

Hub aytadur Türkiyni, (Yasaviy, 1992: 193)

diye yazdı.

Hoca Ahmet Yesevî, Türkçe şiir vezni ve türlerini kullanarak ve heceyle şiirler yazarak Türk dilinin saflığını ortaya koydu. Onun kullandığı dil o kadar saf bir Türkçe'dir ki bazı Türkologlar (Korş, Vambéry vb.) Ahmet Yesevî'nin dilinin Çağatayca olduğunu söylerler. Ahmet Yesevî'nin bu dil siyasetini müritleri Hakim Ata mahlâsı ile tanınan Süleyman Bakırgan, Kul Şerif, Kul Garîb, Kul Seyfeddin, Kul Ahmedî vb. devam ettirdiler. Bu doğru yolu XIII-XV. yy.'da Anadolu'da ve Azerbaycan'da baba dervişler ve onların fikir ekolünün takipçileri olan Yunus Emre, Said Emre, İzzeddin Hasanoğlu, Kaygusuz Abdal, Şeyh Ahmed Gülşehrî ve Nesîmî gibi tekke şairleri yerine getirdiler. Onların hem heceyle yazdıkları şiirlerde hem de aruzla yazdıkları şiirlerde dilin sade ve anlaşılır olduğu görülmekteydi. Hoca Ahmet Yesevî'nin ve Yunus Emre'nin en büyük takipçilerinden biri olan Kaygusuz Abdal Türk dil siyasetine yeni bir anlam kazandırdı. O, Gülistan adlı eserinde Türk dilinin çok eski bir dil olduğunu ispat etmek için şu kıssayı nakleder: Hz. Âdem, Cenab-ı Allah'ın, cennetten çıkması emrini yerine getirmeyi geciktirdiğinden, Allah Cebrail'e, "Git, Adem'e Türkçe de ki, cennetten çıksın" (Güzel, 1981) emrini vermiştir. Şair bununla, Türkçe'nin ezeli olduğunu, Allah'ın bile bu dilde konuştuğunu göstermek istemiştir. Kaygusuz Abdal "Ben Türkçe'den başka dil bilmem." demekle bu dilin eskiliğini, aynı zamanda şiir ve konuşma dili olarak önemini vurgulamak istemiştir.

XIII. yy. başlarında yaşamış ve Gülşehrî tarikatının esasını koymuş olan Şeyh Ahmed Gülşehrî, klâsik tasavvuf şairi olmasına rağmen Türk dil siyasetini azimle devam ettirenlerden biriydi. Gülşehrî, Mantıku't-Tayr adlı eserinde der ki:

Ben bu Türkî defterin çün dürmeyem

Farisîsiyle değşürmeyem. (Banarlı, 1987: 380)

Ancak Gülşehrî, saf Türkçe'yi korumak için hece vezninden yararlanmadığından, dili Ahmed Yesevî'nin, Yunus Emre'nin, Sait Emre'nin, Kaygusuz Abdal'ın, Hatâî'nin dilinden ağırdır. Heceyle ve aruzla şiirler yazan Kırşehirli Âşık Paşa, Farsça terkiplerle dolu olan Divan şiirine ve Fars etkisine karşı çıkarak “Türk diline kimse bakmaz idi.” diyerek şikâyet etmektedir.

Yesevîye, Bektâşîye, Halvetîye, Safevîye, Bayrâmîye tekkelerinin şairleri ve Alevî-Bektâşî tekkelerine bağlı saz şairleri nefesler, ilâhîler, hikmetler, varsağılar, türküler ve koşmalar söyleyerek hece veznini daha da geliştirdiler ve XV-XVI. yy. Divan edebiyatından farklı olarak dili terkiplerle ağırlaştırmadılar. Böylece XV-XVI. yy.'da, Türkçe için zor olan bu dönemde millî şiir vezni ve şekilleri korunabildi.

3. Türkçe yazılan Divan edebiyatı şiirlerinde % 60-70 Arapça ve Farsça kelimeler ve terkipler kullanılmasının sonucu olarak XVI. yy.dan sonra, Osmanlıca ortaya çıktı. Dile Arapça ve Farsça'dan alınan kelimelerin girmesi yalnız Anadolu ve Azerbaycan'da değil, Orta Asya'da da devam etmekteydi. Ancak Anadolu'da farklı bir durum vardı. Arapça ve Farsça terkipli yazı tarzı bu coğrafyada diğer bölgelerden çok farklı olarak şekillendi. Şairlerin Lehçe-yi Rûmî dedikleri, ilmî literatürde ise Osmanlıca denilen, yazı dili halk için anlaşılabilir hâle gelmişti. Azerbaycan'da Safevîlerin hâkimiyete gelmesi ile durum değişti. Saf Türkçe diyebildiğimiz halk Türkçesi konuşma dilinden yazı diline, oradan da saraya ulaştı. Buna göre de Anadolu Türkçesi XVI. yy.dan itibaren iki kola ayrıldı:

1. Osmanlıca denilen batı Oğuzca yazı dili,
2. Kuzey Doğu Anadolu ile Azerbaycan'da konuşulan ve resmî dile, oradan da şiir diline geçen Azerîce olarak isimlendirilen ve doğu Oğuzca sahasına giren.

Safevî sarayının âşık tarzı şiire önem vermesi yavaş yavaş Divan şiirinin de sadeleşmesine neden oldu. Böyle bir gelişme XVIII. yy.'da sade Türkçe'nin lehine oldu. Molla Penah Vagif ve Molla Vidadî ekolünün dil ve

vezin siyaseti neticesinde Divan edebiyatında sadeleşme adına köklü değişiklikler görüldü. Buna rağmen Azerbaycan yöresinde XIX. yy.da bile Arapça-Farsça terkipli, anlaşılması zor olan bir dilde şiir yazan şairler de vardı. Ancak Divan edebiyatında dil siyaseti bir süre önce Herat'ta Mir Ali Şir Nevâî ile başlamıştır.

Anadolu Türklerin eline geçtikten aşağı yukarı üç yüz yıl sonra, yani XVI. yy.da Anadolu'da Türkçe denildiğinde Çağatay Türkçesi, özellikle de Nevâî Türkçesi kastedilirdi. Meselâ XVI. yy.'da aslen Kürt olan şair Şükrü, bir şiirinde “**Türki derse revân Nevâî gibi**” (Köprülü, 1966: 199) diyerek o dönem insanların Türkçe denilince ne anladıklarını dile getirmiştir.

“Nevâî Türkçesi” söz grubu hiç de şairin dilinin saflığı veya Çağatay Türkçesinde var olan bir söyleyiş değildir; aksine Ali Şir Nevâî de şiirlerinde Arapça ve Farsça kelime ve terkipleri bol bol kullanmıştır. Şunu belirtelim ki, onun dili tabîî ki Anadolu ve Azerbaycan Divan şairlerinin dilinden daha temiz idi. Ancak en önemlisi Nevâî'nin şuurlu Türklük davası ve yürüttüğü dil siyaseti idi. Buna göre Nevâî, gururla:

Türk nazmında men tartıb alem

Ayledim ol memleketni yekkalem, (İstoriya, 1987: 353-355)

derdi.

Ali Şir Nevâî Muhakemetü'l Lügateyn adlı eserinde dil siyasetini kavramsal bir şekilde koydu ve Türkçe'nin Farsça'dan üstünlüğünü ispatlamakla düşüncelerde inkılâp yarattı.

Mir Ali Şir Nevâî'nin gördüğü iş “Bugünden sonra, divanda, dergâhta, bârgâhda, mecliste, meydanda Türkçe'den başka dil kullanılmayacaktır.” diyen Karamanoğlu Mehmet Bey'in 15 Mayıs 1277'de verdiği ferman kadar muhteşem, Safevîlerin Türkçe divan yazan, tekke ve saz şairlerine gösterdikleri ilgi kadar büyük idi.

Nevâî'nin dil siyasetini, ruh ve gaye açısından daha çok Farslaşmış olan Anadolu'da Divan şairlerinden Tatavlı Mahremî ve Edirneli Nazmî yerine getirdiler. “Türkî-i Basit” programını ortaya koymakla bu iki şair, şiirlerde yabancı kelimeleri kullanmama gayreti içerisine girdiler. Esas amaç mümkün olduğu kadar az Arapça, Farsça kelimeler ve terkipler kullanmakla şiir yazmaktı. F. Köprülü'nün de “Millî edebiyat cereyanının ilk mübeşşirleri “ diye adlandırdığı (İstanbul, 1928) bu şairler, Türkî-i Basitte şiirler yazarak diğer Divan şairlerine örnek olmak istediler. Bununla birlikte Türkî-i Basitte yazılan şiirlerin sanat değeri o kadar da büyük değildir. Ancak Divan edebiyatının büyük ve ünlü şairleri, Mahremî ve Nazmî'nin yaptıkları fikir cereyanına katılmadılar. Yalnız Şeyh Galip, yazdığı iki gazeli ile Türkî-i Basit'te şiir yazmanın mümkün olduğunu reel olarak ispatlamış oldu. XVI. yy.'ın büyük lirik şairi Fuzûlî'nin Türkî-i Basit hareketine ilgisinin nasıl olduğunu kanıtlayacak tarihî belgelere sahip değiliz. Ancak Fuzûlî, Hüseyin Vâiz'in Hadîkatü's-Süeda adlı Farsça eserini Türkçe'ye çevirdiğinde Dibacede yüce Tanrı'ya yalvararak “Türkî zebanda” Arapça ve Farsça'dan eksik olmayan bir eser yaratmak isteğini şöyle dile getirmiştir:

Ey feyziresâni Arabî Türkî Acem

Kıldın Arabî efsahi ehli âlem

Ettin füsahayi Acemi Îsâdem

Ben Türkî zebândan iltifât eyleme kem (Fuzulî, 1996: 15)

Bu yankı ve hasrete rağmen Fuzûlî'nin kullandığı dil Osmanlı Divan şairlerinin dili gibi ağır ve terkipliydi. Bununla beraber Türkî-i Basit programı başarısız olmadı. Geç de olsa bu iş Tanzimat devrinde (1839-1895) Türkçe'yi saflaştırma adı altında Şinasî, Ziya Paşa ve Namık Kemâl'le yeniden gündeme getirildi. Maalesef hem Tanzimatçıların, hem de onları izleyen Servet-i Fünuncuların dili ağırdı. Divan edebiyatında XV. yy.da Nevri ile başlayan, Türkçe yazmak fahirdir, hükmü XVI. yy.da hayata geçirilmeye çalışıldıysa da başarılı bir sonuç alınmadı. Dilin sadeleştirilmesi, millî veznin ve millî şiir

şekillerinin öne çıkarılması Azerbaycan'da, kısa bir süre zayıflamayı göz önünde bulundurmazsak XVI. yy.da başlayarak bir devlet siyaseti haline geldi. Genelde bu, Divan edebiyatında bir Türklük davası idi. Anadolu'da ve Orta Asya'da millîlik düşüncesi edebî şekil, şiir tekniği alanında değil; sadece dil, ruh, gaye açısından idi. Azerbaycan'da durum biraz farklı idi. Hatâî'nin sarayında saz şairleri ile beraber, Divan şairleri de az da olsa âşık tarzında şiirler yazıyorlardı. Bütün bunların dışında, halk şairleri dil siyasetinin geri kalan kısımlarını (saflığı, sadeliği korumak, millî şiir şeklini yaşatmak ve öncül duruma getirmek) uygulayarak özellikle edebiyat, genelde ise kültür tarihimiz karşısında büyük bir hizmet göstermiş oldular.

4. Tekke ve saz şairlerinin şiirleri Türk medeniyetinin tesiri büyük olan köylerde, şehirlerde ise esnaf ve sanatkarlar arasında çok popüler idi. Tekke şiiri; düşünce, iman ve dinî birlik, seyr-i sülûk fikirlerini yayan, propaganda karakterli ve halk kütlesinin anlayacağı bir dilde yazıldığından ve bütün zümreleri biraraya getirici bir rol oynadığından çok hızla halk arasında yayılıyordu. Başta Şîî-Alevî ve Melâmî Hamzavî şairlerinden Hatâî, Pir Sultan Abdal, İbrahim Gülşenî, Hacı Bayrâm Velî, Tufeylî, Hazanî, Emir Osman Hâşimî, Oğlanlar Şeyhi vb. dili sadeleştirmekle beraber, **sayru (hasta), dışarı, gırım (öldürme), yel (rüzgar), savaş (muharebe), esen (sağlam), yağ (düşman), yazı (sahra, otlak yeri)** vs. gibi saf Türkçe sözleri yazılı edebiyata getirdiler. XVII. yy. sonra Mevlevîye ve Kadiriye tarikatının şairleri (başta Âdem Dede olarak) de heceyle şiir yazarak Alevî ve Melâmî şairlerinin bu sadeleştirme ve saflaştırma hareketine katıldılar.

XVI. yy.dan sonra güçlenmekte olan âşık edebiyatının büyük simaları Kurbânî, Abbas Tufarganlı, Haste Kasım, Âşık Valeh, Sarı Âşık, Bakşı, Kul Mehmet, Öksüz Dede, Hayâlî, Karacaoğlan, Kul Himmet, Âşık Nev'î, Bursalı Halil, Gevherî, Şahinoğlu, Âşık Ahmet, Âşık Halil vb. şairler Türk şiirinde öyle bir inkılâp yaptılar ki şair denildiğinde halk kütlesinin aklına yalnız irticalen şiir koşup, saz çalan âşıklar geliyordu. Âşıkların koşmalarında tabî ki, dinî

kelimelerle, terimlerle, anlayışlarla beraber sade halk dilinden alınmış çok miktarda Türkçe söz vardı. Meselâ, **açmak, aktarmak, alaçuk, alçak, alışmak, altun, aramak, ayak, bel, bine, bulmak, çerik, donanmak, el/il, erişmek, güç, imrenmek, inci, inilemek, kanmak, kılmak, oba, süzmek, Tanrı, tuğ, ulu, uyumak, yağı, yaman, yanı, yasak, yaymak, yazığ, yüce,** vs. gibi sözler hem Anadolu, hem de Azerbaycan âşıklarında müşterek şekilde kullanılmaktaydı. Buna rağmen bazı fonetik farklar da yok değildi. Meselâ, **iyri ~ eyri, menevşe ~ benevşe, il ~ el, binmek ~ minmek, nasıl ~ nece** vs. Saz şairlerinin şiirlerinde ve Dede Korkut dilinde rastlanılan ve her iki âşık ekolü için müşterek olan, sonradan bir kısmı Azerbaycan Türkçesinde kullanıştan çıkan kelimeler de vardır. Bunlardan bir kaç örnek vermek mümkündür: **OI (o), gıl (et), garamak (bakmak), güz (son bahar), kuzey, güney, cığa (saçın yanağa dökülen kısmı), varmak (gitmek), düğün, yağı (düşman), bulmak, bun (sıkıntı)** vs. Bu kelimelerden birkaçını dışarıda tutarsak, kalanları Anadolu Türkçesinde bugün de kullanılmaktadır.

5. Türk dil siyasetini gerçekleştiren tekke ve saz şairlerinin amaçlarından biri de Türkçe'yi halkın duygu ve düşüncelerini ifade vasıtasına çevirmek idi. Büyük Selçuklu akınlarından sonra XIII. yy.da Balkanlarda, Kafkaslarda Türkçe artık başka halkların da iletişim kurabileceği bir dil hâline gelmiştir. Diğer memleketlerde Türkçe, öğrenilmesi gereken diller arasında yer almaktaydı. Meselâ, Türkçe konuşmayı Moskova Rus devletinde daha XI-XII. yy.da herkes bilirdi.(Kononov, 1974: 10) Şunu belirtelim ki XVI. yy.dan sonra, Türk dilinin Kafkaslarda, özellikle Ermeniler ve Gürcüler arasında konuşulması o kadar yaygınlaştı ki bu halklar yalnız Türklerle karışık yaşadıkları bölgelerde değil, Türklerin olmadığı köy ve kasabalarda da Türkçe konuşur, Türk musikisi dinler, türküler okurlardı. Bu, “Türklerin gönlünü almak için onların dilleriyle konuşmaktan başka yol yoktur.”, diyen Kaşgarlı Mahmut’un haklı olduğunu gösterirdi. İş öyle bir noktaya gelmişti ki birçok yerde, meselâ Kilikya’da Ermeniler kendi dillerini, Ermenice öğretmek amacı ile açılmış bazı okullarda

öğrenirlerdi. Bu konuda Ermeni yazar ve bilim adamları geniş bilgi vermişlerdir. (Abovyan, G.Levonyan, M.Nalbandyan vb.) (Köprülü, 1966, s.260; Yerevanlı, 1968; Seyidov, 1976; Ramazanov, 1977: 261)

Türk kültürünün büyük etkisi altında olan Ermeni asıllı tekke şairleri ile beraber (adını bildiğimiz Bektâşî-Hurûfî şairi Sarkis Zeki XIX. yy. başlarında yaşamıştır) (Köprülü, 1966: 266-267). XVI-XVIII. yy.da Türkçe şiir yazan elliden çok Ermeni âşığı vardır. Türkçe yazan bu Ermeni saz şairlerinin çoğunun şiirleri Ermeni milliyetçileri tarafından mecmualara ve cönklere alınmadığından günümüze kadar gelmemiştir. Türkçe şiirler söyleyen Ermeni âşıklarından en çok bilinenleri XVIII-XIX. yy. yaşamış Nahapet Kuçak, Tatos, Hayâtî, Çubukoğlu, Abgar, Sefanî, Nağaşî Hovnatan, Kul Arzunî, Miran, Kul Artunî, Keşişoğlu, Sayat Nova, Şamçı Melkan, Kiçik Oğlan, Bağdasar, Dibir, Bağioğlu, Miskin Bürcü, Abdin Oğlan vb.dır. (Ramazanov, 1977: 262)

Türk dil siyasetini uygulayan bu fedakâr saz şairleri, yalnız Türkçe'nin saflığı uğrunda mücadele vermiyor, aynı zamanda Kafkaslarda Türk dilinin nüfuzunu artırıyor ve yayıyorlardı. Ermeni asıllı saz şairlerinin dilinde dinî, irfanî ve sufi sembollerini gösteren Arap Fars dilinde olan kelimeler de vardır. Ancak çoğunlukla hece ile yazan bu âşıklar dillerinde eski Türkçe sözleri korumakla beraber ağız özelliklerini de saklayabilmişlerdir. Meselâ, Ermeni saz şairlerinin kullandıkları ağız özellikli kelimelerden **oğraduğ, gonar, göçer, maksude yermek, ululuğ, busgu, yavucu, tin** gibi kelimelerin bir kısmı XVI-XVIII. yy. Türk âşıklarının da dilinde rastlanır. Ayrıca Ermeni saz şairlerinin şiirlerinde artık XIX. yy. batı Azerbaycan ve Ermenistan yöresinde dilin işlek kullanımından çıkmış ve arkaikleşmiş **aluç, irmik, yilak, tonalak (bitki nevi), yam (düşerge reisi), turcu (vergi), sancak, bitikçi, tutmağ, tuğ** gibi kelimeler de kullanılmaktaydı. Ermeni âşıklarının dilinde kelime sonunda **g/k** seslerinin korunmasına da rastlarız: **sarıg ~ sarı, kapıg ~ kapı, gibik ~ gibi, tobrak ~ torba** vs.

Ermeni âşıklarının bir kısmı yalnızca Ermenice şiirler yazarken büyük bir çoğunluğu ise Türkçe şiirler yazıp söylüyorlardı. Şiir mecmualarında isimlerine rastladığımız Ermeni saz şairlerinin çoğu yalnız iki dilde, Türkçe ve Ermenice, şiir yazıyorlardı. Bu saz şairlerinin eserlerinin yayınlanması hem kültür tarihi, hem de dilcilik bakımından büyük önem taşır; çünkü bu eserlere Ermeni bilim adamlarının bakışı sıcak değildir. Meselâ Ermeni Tarihi eserini yazan Leo, “Ermeniler tarafından söylenen halk şiirlerinin âşık edebiyatının az bir kısmı, hatta demek mümkündür ki ehemmiyetsiz bir kısmı bizim edebiyata aittir. Geri kalanların büyük çoğunluğu (destanlar, masallar, şarkılar) Türkçe söylenmiştir.”(Seyidov, 1954: 58) demekle edebiyat tarihçilerine bunları edebiyat tarihlerine ve dersliklere almamak mesajını vermiş oldu. Ermeni Âşıkları adlı kitabına yazdığı girişte G.Levonyan şöyle der: “Eski zamanlarda (XVII-XVIII. yy.) bizim âşıkların büyük çoğunluğu Türkçe yazmışlardır. Birçok tanınmış âşık olmuştur ki, onların Ermeni dilinde hiçbir eseri yoktur.” (Ramazanov, 1977: 20) Ermeni yazarları Ermeni Âşık Edebiyatı terimini kullanmakla böyle bir edebiyatın olduğunu, ancak saz şairlerinin Türkçe yazdıklarını savunmak istemişlerdir. Aslında ise Ermeni Âşık Edebiyatı diye bir şey yoktur.

Türk aşk destanlarının geniş bir şekilde yayılması XVII. yy.dan sonraya denk gelir. Türk dil siyasetini yayan Ermeni saz şairlerinin Türk dilini geliştirip yayma faaliyetleri de bu dönemlerde başlamaktadır. Türk dilinin, özellikle doğu Oğuzcanın Ermeniler, Gürcüler, Abazalar, Lezgiler, Avarlar, Çerkezler ve diğer Kafkas halkları arasında yayılmasında ve adı geçen halkların ünsiyet diline çevrilmesinde Azerbaycan, kısmen de Anadolu âşıklarının yanı sıra Türkçe yazan yerli saz şairlerinin de büyük rolleri olmuştur. Eskiden oluşmuş dil ve kültür birliğini koruyan Ermeni âşıkları meclislerde, meydanlarda Leyla ve Mecnun, Şah İsmail, Köroğlu, Âşık Garip, Kerem ile Aslı, Alı Han, Novruz, Ferhat ve Şirin gibi destanları seve seve ifa ediyorlardı.

Âşıklık sanatı Gürcüler arasında da yaygındır. Artık XVII. yy.dan başlayarak Türkçe koşmalar yazıp şarkılar söyleyen Gürcü saz şairlerine rastlarız. Bunlardan Gürcü, Gürcüoğlu, Gürcü Neve mahlâslarıyla âşıklık edenlerin isimleri bellidir. İ.Grişavili'nin de yazdığı gibi bu saz şairleri milliyetçe Gürcü olmalarına rağmen Gürcüce yazmıyorlardı. (Hacıyev, 1991: 16) Âşıklık geleneğini Türk saz şairlerinden öğrenen Ermeni ve Gürcü âşıkları, şiir yapısı açısından kendi dillerinde şiir söylemeyip Türk dilini tercih ettiklerinden âşik edebiyatına kendi dillerinde örnek vermekte zorlanmışlardır.

Türk dil siyasetini Gürcüler arasında yayan, hece vezninde şiirler yazan ve âşik mahlâsını kullanan Gürcü saz şairlerinden Âşık Rûhânî, Âşık Şivna, Âşık Levon, Âşık Yaralı, Âşık Zeyin, Âşık Sandra, Âşık Şeydayî vb. daha çok tanınmışlardır. Âşık edebiyatının hemen hemen bütün türlerinde ve hecenin bütün vezinlerinde şiir yazan bu Gürcü âşıklarının büyük bir kısmı yalnız Türkçe, az bir kısmı ise hem Türkçe, hem de Gürcüce eserler yazmışlardır. Ermeni âşıkları gibi Gürcü âşıkları da dinî irfanî kelime ve deyimleri bol bol kullanmanın yanında, Azerbaycan yöresi için artık arkaikleşmiş veya yalnız ağızlarda kalmış Türk kelimelerini de şiirlerinde kullanmışlardır: **soğulmak, bulmak, çibin, şaşmak, öksüz, aramak, oda, ganmak, yakınmak** vs.

Gürcü âşıkları XIX. yy.ın sonlarına doğru, N.Marrın'ın da yazdığı gibi, Türk aşk destanlarının nesir bölümünü Gürcüce, koşmalarını ise Türkçe ifade ediyorlardı. (Marr, 1911: s.46) Gürcü âşıklarının repertuarında geniş yer tutan destanlar Anadolu'da ve Azerbaycan'da popüler olan Köroğlu, Kerem ile Aslı, Ferhat İle Şirin, Âşık Garip, Yaralı Mahmut, Şah İsmail, Tahir Mirza vs. idi.

Hem Türk, hem de yerli tekke ve saz şairlerinin büyük katkısı sonucunda Türkçe ve Doğu Oğuzca XIX. yy.ın sonlarına kadar nüfusunun bir kısmı Ermeni olan şimdiki Ermenistan'da ve Türk nüfusunun kalabalık olduğu Gürcistan'da ve Dağıstan'da sadece halk konuşma diline çevrilmekle kalmadı, aynı zamanda şiir dili ve şarkı dili oldu. Kafkasları gezmiş ve bir müddet orada yaşamış Rus şairi M.Y.Lermontov, 1837'de, dostu S.A.Rayevski'ye yazdığı

mektubunda “Tatarca (Türkçe) öğrenmeye başladım. Burada ve tüm Asya’da bu dil, Fransız dilinin Avrupa’da olduğu kadar zarurîdir”, diyordu. (Lermontov, 1937: 393) Gürcü yazarı G.Beltadze de Türkçe’yi Kafkasların beynelmilel dili olarak adlandırır. (Veliyev, 1980: 14) Bir başka Gürcü yazarı E.Tağaşvili’nin yazdığına göre Ermeni ve Gürcüler kendi dillerinde şarkı bilmiyorlardı, okudukları şarkılar muhtemelen Türkçe olurdu. Onlar evlerinde de Türkçe konuşurlardı. (Hacıyev: 17-19) Bu, hiç kuşkusuz Türk dil siyasetini azimle hayata geçiren Türk ve yerli tekke ve saz şairlerinin büyük bir hizmeti idi.

Ermeni ve Gürcü âşıklarının kullandıkları dil esasen Azerbaycan’da ve doğu Anadolu’da konuşulan Eski Anadolu Türkçesinin Doğu lehçesi idi. Buna rağmen onların şiir dilinde Osmanlıca’dan geçmiş kelime ve deyimlerle beraber, aynı zamanda Terekeme ve Karapapak boyları için karakteristik olan şive hususiyetlerine de rastlayabiliriz: **sahavı (sahibi), vala (kelağayı), lurca (balık nevi), haxı (hakı), yeriennen (geze geze), çibin (sinek), gözedir (gözlüyür), bedava, dartiyer (tartıyor), mehrama (çadra, baş örtüsü), saray (ev), ilaç, hançal (hançer), geme (hançer), senge (sene), yermek (yetmek), devriş (derviş), nüdreten (yeniden), köynün ((gönlün), alay (haray), bitmişçekçek (bit kadar), eyzen (aynı ile) vs.**

Araştırmalar Türk dil siyasetinin Ermenistan’da, Gürcistan’da ve Dağıstan’da XVI. yy.dan çok önce de yürütüldüğünü göstermektedir. İslam’dan önce Hun ve Hazar kağanlıkları dönemlerinde Türk dilinin Ermeni ve Gürcü dillerine, aynı zamanda Kafkaslarda yaşayan diğer etnik grupların dillerine gösterdiği etki, dil verilerinden bellidir. Bu etki İlhanîlerin Türk dilini yayma siyaseti sonucunda büyük başarılarla ulaştı ve Kafkaslarda Türk dilinin geniş bir çevrede yayılmasına sebep oldu. Hatta bu tesirin sonunda Ermeni dilinin sentaks yapısı değişmiş oldu. Ermeni dilcisi H. Acaryan XX. yy.ın başlarından 1950’lere kadar bu mesele ile alâkalı birkaç makale ve kitap yazdı. Bunlardan ikisi büyük önem taşımaktadır: *Ermeni Diline Türk Dilinin Tesiri ve Ermenilerin Türkçe’den Aldıkları Kelimeler (Vağarşabad, 1902), Yeni*

Ermeni Edebiyatı Tarihi (Vağarşabad, 1906). H. Acaryana göre Ermeni dilinin, eski şekli olan Grabardan Aşharabara geçmesi Türkçe'nin bu dil üzerinde oynadığı role bağlıdır. (Seyidov, 1976: 89-94)

Çekimli dil yapısından eklemli dile çevrilen Ermenice, başka bir dilin etkisi altında kalarak kendine has gramer özelliğini kaybetmiş olan ve dünyada örneği çok az bulunan bir dildir. Bu tarihi değişimde Türk ozanları ve onların Ermeni varyantı olan gusanların büyük rollerini kaydetmemek olmaz. Bilindiği gibi ozan/uzan varyantında mevcut olan bu halk şairlerinin okudukları şarkılara türkü (yani Türkçe ezgi ile okunan) denilirken, gusanların da Türkçe'nin yanı sıra kendi dillerinde okudukları şarkılara hayeran (yani Ermenice ezgi ile okunan) denilirdi. **Hayeran** kelimesi türkünün hem anlam, hem de şekil bakımından tercümesinden başka bir şey değildir. Ermeni araştırmacılarından bir kısmı, özellikle K.Kostanyans, M.Abeğyan vb. dolayısıyla da olsa yukarıdaki fikri tasdik etmektedirler. (Ramazanov, 1977: 10-13)

Diğer taraftan gusanlar da, ozanlar gibi, daha çok düğünlerde, şenliklerde, meydanlarda çalıp, Ermeni halk bilimcileri Y.Canikyan'ın ve M.Abeğyan'ın söyledikleri gibi Türkçe şarkılar okuyorlardı. (Ramazanov, 1977: 14) Ermeni halk şarkıları üzerinde araştırma yapan M.Abeğyan, gusanların ve Ermeni âşıklarının Türkçe şiir yazıp, Türkçe şarkılar okumalarının sebebini Ermeni dilinin kafiye oluşturmak bakımından yoksun olmasına bağlamaktadır. (Ramazanov, 1977: 15)

Gusan terimi yalnız fonksiyonu açısından **ozanın/uzanın** karşılığı değil, aynı zamanda Türkçe'den alınmış bir kelime idi. Bu kelime **g~uzan**, **g~usan** terkibinden oluşup **ozan/uzan** sözünün Ermenice telaffuz şeklidir. Ancak bu gerçeği Azerbaycan ve Ermeni âşıkları ve el sanatkârları hakkında makele, kitap yazmış Azerbaycan bilim adamları söylemekten çekinmişlerdir. (Eldarova, 1962; Abbasov, 1968) Görülüyor ki burada da Sovyet rejiminin zorla uyguladığı ve Azerbaycan Türklerinin daha çok uydukları kardeşlik prensibine sadık kalmak amacı güdülmüştür.

Ozan/uzan terimi **mgosan** şeklinde Gürcü diline de geçmiştir. Mgosanlara IX-XI. yy. kaynaklarında rastlanması Gürcülerin uzun zamandan beri Türk kültürünün tesirine maruz kaldıklarını ve onların halk sanatçılarına benzer şeyler oluşturduklarını göstermektedir. Mgosanlar da Ermeni gusanları gibi şarkılarını Türkçe okuyorlardı. Hem Gürcü âlimleri (K.Kutsiya, İ.Cavaşişvili), hem de Azerbaycan bilim adamları (G.Veliyev, V.Hacıyev) mgosanı, “hem çalıp hem söyleyen sanatçı” diye tarif etmekten ileri gidememişlerdir. (Hacıyev, 1991: 9) K. Şağulaşviliye göre eski Gürcü kaynaklarında **ozan** kelimesi **osan** olarak yazılmıştır. (Veliyev, 1980: 14) Etimolojik bakımdan ozan/uzan kelimesini mgosan teriminden kolaylıkla çıkartmak mümkündür: **mg~osan/ozan**. Türk dilinde **s~z** değişimi de bunu kanıtlayacak delildir. Gürcü dilinde bu tip türetilen kelimeler çoktur. Meselâ, Türkçe’deki eşit anlamları bildiren **me~ani, ana kelimesinden, m~ta, ta, tau, dağ sözünden, m~klav, kol kelimesinden** yapılmıştır. (Kagramansoy, 1992) Gürcü dilinde Türkçe’den alınmış kelimelerin başına Gürcüce değişik ekler ilâve edilerek on binlerce yeni kelime oluşturulmuştur ki, ozan anlamına gelen mgosan da onlardan biridir.

Azerbaycan’da ve Anadolu’da İlhânîlerin hâkimiyete gelmesiyle tarih sahnesine çıkan Türkçülük hareketi, Türk dil siyasetini toplumsal bir hareket haline çevirdi. Bu hareketin başında, Horasan’dan gelen ve muhtemelen Yesevîye tarikatına mensup baba dervişlerle ozanlar bulunmaktaydı. XVI. yy.dan sonra yeni bir dalga ile faaliyete başlayan tekke şairleriyle âşıklar Türk dil siyasetinin gerçekleştirilmesinde büyük rol oynadılar. Divan edebiyatının millî ruhlu şairleri bu dil siyasetine katılsalar da; neticede, yazmış oldukları Arapça ve Farsça terkipli şiirleri ile, önemli katkıda bulunamadılar. Tekke şairlerinin gayreti sonucunda Türk dili Kafkasya’da yaşayan diğer halkların konuşma ve şiir dili haline geldi. Böylece Türk dil siyaseti tarihî ve kültürel yönden gelişimini devam ettirip bu günkü duruma geldi.

Abstract : The Ancient Anatolian Turkish differs from Göktürkçe (old Turkish) and Uighur. With the insertion of Arabian and Persian elements into the language this language became the basis of Ottoman Turkish language in the language of the poets of classical school of poetry. The language was so despised by the poets of classical school that they started calling their native language as “Şive-i Rûmi”, but not Turkish. During this period, sûfis took the responsibility of keeping the language alive. Then Hoca Ahmet Yesevi took first action against the increasing influence of Persian. The folk poets (such as Yunus Emre, Kaygusuz Abdal) and the poets of classical school (such as Nevai and Fuzûli) maintained the Turkish language policy of M. Kaşgarlı and Yesevi. After 16th century, the ancient Anatolian Turkish was divided into two groups. The first group was the Ottoman Turkish language, which was spoken among the people brought up in a palace in Anatolia. The other was the Eastern Oğuzca which was used in Azerbaijan. After this century Turkish became the language spoken not only by the people living in Anatolia but also Georgians, Armenians living in Caucasia, and The Croations and The Albanians living around Balkans. And also after 16th century the works of Turkish folk literature were vastly spread out in these regions. So Turkish language became the spoken and poetic language of the people living around Caucasia with the influence of dervish lodge and folk poets.

Kaynakça

- Abbasov, İ. (1968), “Ozan (Uzan)-Gusan İstilahı ve Senetine Dair.” *Azerbaycan Şifahî Halk Edebiyatına Dair Tedgigler*, Kitab 3, Bakü.
- Veliyev G. (1980), *Azerbaycan v Gruzinskih Literaturnih İstoçnikah (Konets XIX, Naçalo XX veka)*. Avtoferat Kandidatskoy Disertatsi, Bakü.
- Banarlı, Nihat Sami, (1987), *Resimli Türk Edebiyatı Tarihi*, c. 1, İstanbul.
- Banarlı, Nihat Sami, (1987), *Resimli Türk Edebiyatı*, c.2 1987, İstanbul.
- Eldarova, E. (1962), “Âşık Seneti Hakkında Tarihi Oçerk.”, *Azerbaycan İnçeseneti*, c. VIII, Bakü.
- Fuzulî, (1996), *Hadikatü's-Süeda. Seçilmiş Eserleri*, c.6, Bakü.
- Fuzulî, (1958), *Seçilmiş Eserleri*, c.1, Bakü.

- Gibb.E.Y, (1943), Osmanlı Şiiri Tarihi, c.1, kitap 1, İstanbul.
- Güzel, A. (1981), Kaygusuz Abdal, Ankara.
- Hacıyev,V. (1991), Folklorumuzun Üfûgleri, Bakü.
- Holbrook, V.R. (1998), Aşkın Okunmaz Kıyıları, İstanbul.
- İstoriya Uzbekskoy Literaturı. (1987), Taşkent.
- Kagramansoy, M. (1992), Gruzinskiye Azerbaycanskiye Yazıkoviye Paraleli, Bakü.
- Kononov, A.N. (1974), “İz İstorii İzüçeniya Tyurkskih Yazıkov v Rosii.”
Bibliografiçeskiy Slovar Oteçestvennih Tyurkologov, Moskova.
- Köprülü, Fuat, (1966), Edebiyat Araştırmaları, Ankara.
- Lermontov, M.Y. (1937), Polnoye Sobraniye Soçineniy, T.V Moskova-Leningrad.
- Marr, N. (1911), “Dnevnik Poyezdki v Şavşetiyu I Klercetiyyu.” *Teksti i Razıskaniya o Armyano-Gruzinskoy Filologi. Kniga YII*, St. Petersburg.
- Ramazanov, Y. (1977), Azerbaycan Dilinde Yazıb Yaradan Ermeni Âşıkları, Bakü.
- Seyidov, M. (1976), Azerbaycan-Ermeni Edebî Alakaları, Bakü.
- Seyidov, M. (1954), Sayat Nova, Bakü.
- Yasaviy, A. (1992), Devani Hikmet, Taşkent.
- Yerevanlı, E. (1968), Azeri-Ermeni Edebî Alakaları, Yerevan.